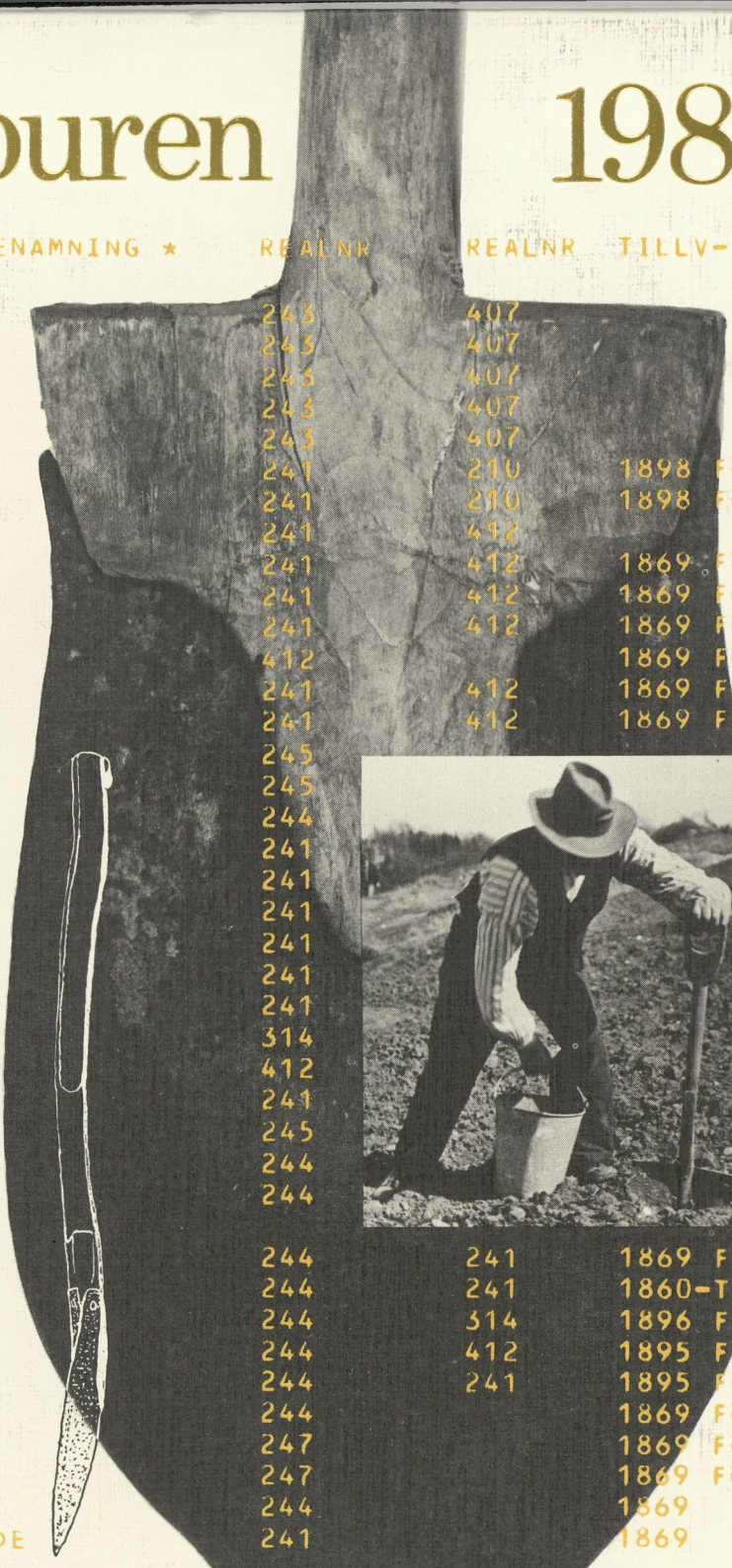

REALNR TILLY-TID

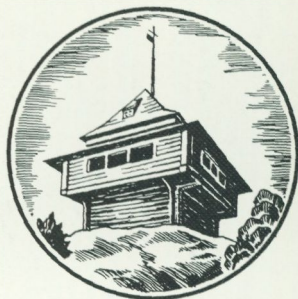

243	407		
243	407		
243	407		
243	407		
243	407		
241	210	1898	FORE
241	210	1898	FORE
241	412		
241	412	1869	FORE
241	412	1869	FORE
241	412	1869	FORE
412		1869	FORE
241	412	1869	FORE
241	412	1869	FORE

244	241	1869	FÖRE
244	241	1860-T	
244	314	1896	FÖRE
244	412	1895	FÖRE
244	241	1895	FÖRE
244		1869	FÖRE
247		1869	FÖRE
247		1869	FÖRE
244		1869	
241		1869	

Fataburen

1983

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Arne Biörnstad
Redaktionssekreterare: Berit Nordin

Summaries translated into English by
John Hogg

Omslagsarrangemang: Håkan Lindström
Om inte annat anges tillhör bildmaterialet Nordiska museet
© Nordiska museet och respektive artikelförfattare
Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1983
ISSN 0348-971X

Blandstoppen – haarikka-kärl i Nordiska museet

Kerstin G:son Berg

"Är en sak snarlik, vill man helst inte ha den." Så formulerades i ett obehagat ögonblick under museikursen 1951 en huvudprincip för Nordiska museets insamlingsverksamhet. Det är en utmärkt princip, men som de flesta principer inte särskilt lätt att tillämpa. En genomgång av de äldre delarna av Nordiska museets huvudliggare inger emellanåt läsaren den obehagliga känslan, att alltför många "snarlika" föremål samlats in. Eftersom det gällde det förindustriella samhällets alster, fanns det alltid varianter och skillnader, som föreföll samlarna intressanta. Sällsynta föremål med ovanlig funktion sökte man inte efter, de var inte representativa för den gamla allmogekulturen, så som man då fattade den. Men en del ovanliga föremål har ändå hamnat i museet. Enstaka insamlare trängde på djupet i de lokala kulturerna och försökte få med det mesta – en kvalitativ insamlingsmetod, inte en kvantitativ. I andra fall har föremålets utseende varit av den arten, att en insamlare eller forskare inte kunnat gå förbi det, även om användningen varit oklar. Och, till slut, ett föremål har fått ny funktion och i den egenskapen förvärvats till museet.

Under sådana omständigheter har fyra ovanliga föremål införlivats med Nordiska museets samlingar, alla träkärl med insatt botten, band och två likformiga, rakt uppstående handtag. De avviker alla från det vanliga sortimentet av laggkärl och helväggskärl i våra svenska museer.

Det föremål inom gruppen, som först fångade min uppmärksamhet, var ett lagg-

kärl för dryck, NM 86.690 med namnet *blandstop* enligt vår huvudliggare. Det tillhör en samling föremål från dåvarande Södra Finnskoga församling i Värmland, skänkt till museet genom Carl Vilhelm Bromander, pastor i församlingen, sedermera domprost i Karlstad och den förste föreståndaren för den kulturhistoriska avdelningen på museet där. Han blev ytterst intresserad för den ålderdomliga kulturen i Värmlands finnbygder och påbörjade den insamling av föremål därifrån, som sedan fortsattes av Nils Keyland. Det var för övrigt Bromander, som rekommenderade Keyland åt Artur Hazelius.

Namnet *blandstop* härrör från Broman-ders gåvoförteckning, och han ger förklaringen: "stod alltid på bordet i pörtit med 'blanda' af sur mjölk och vatten att dricka". Blandan var i äldre tid en välkänd dryck i stora delar av Sverige, i hela västra delen av landet från Halland norrut samt i norra Sverige norr om Hälsingland. Begreppet är känt också från Finland, Norge och Island. Blandans innehåll varierade från trakt till trakt och från tillfälle till tillfälle, men grundbeståndsdelarna var de samma: syrad mjölkprodukt av något slag, gärna vassleartad, och friskt vatten. De kärl för blanda som vi vanligen påträffar i samlingarna är täckta kärl, särskilt olika slag av buttar, byttor och laggade mjölkflaskor.

Ordet *blandstop* kan knappast betraktas som ett dialektord, utan som en sammansättning av normal typ av ett kärlnamn och ett drycknamn. Utom från Nordiska museets katalog känner jag det blott från Alfhild

Agrells berättelser, tex "Ett dansgille", publicerad i "Norrlandshumör" 1910. Alf-hild Agrells norrlandshistorier har ibland en något dubiös lokalfärg, men hon växte upp i Härnösand och har även skildrat Jokkmokk, så att blandan som dryck var henne välkänd. I "Ett dansgille" skildrar hon återkomsten från slåttern: "På förstugubron tog 'mor', en liten mager, munter kvinna med vänliga ögon, emot dem med blandstopet i hand – 'blanda' kallas sur mjölkvassla eller också sur mjölk, uppblandad med vatten, – och sedan en hvar druckit sig otörstig, skred man till förberedelserna för festen." Hur detta blandstop såg ut, ger Agrell ingen upplysning om.

Blandstopet från Södra Finnskoga är lagat, nästan cylindriskt, med en diameter upptill av 20,5 cm och hela höjden 25,5 cm, varav dock handtagen svarar för ca 9 cm. Stavarna är relativt tunna, bottnen i ett stycke, banden två, med osynliga hak och

säkrade med genom bandändarna drivna dymlingar. Handtagen har hals och avslutas med en närmast åttakantig grepplatta. I bottenens undersida är inskurna initialerna MM, enligt Bromander ägarmärke för Matts Mattsson i Hjärpliden, bonde, född 1778, död 1862.

Kärl av denna typ hör till värmlandsfinnarnas arvegods från deras gamla hemtrakter. I Finland är detta dryckeskärl väl känt och har blivit föremål för en monografi av Osmo Vuoristo 1978: "Suomalaiset haarikka-astiat; Die Trinkgefässe vom haarikka-Typ in Finnland". Haarikkakärlet är liksom blandstopet ett kärl för dryck med två relativt höga, motstående, likformade handtag. Handtagen följer kärlväggens riktning i stället för att som hos tex hankstopet eller jungfrukåsan sticka ut vinkelrätt från sidan. Haarikkakärlet används i södra Finland till dricka, i norra Finland till mjölk. Vuoristo anser, att haa-

Blandstop från Södra Finnskoga församling, Värmland. NM inv nr 86 690.

Blandstop från Mangskogs socken, Värmland. NM inv nr 87 663.

rikkan borde ha följt finnarna till Värmland, men han har inte kunnat finna några belägg, och det är kanske inte så underligt, då Nordiska museets blandstop inte varit föremål för något intresse sedan det anskaffades, och då namnet inte säger något om utseendet.

I själva verket borde ändå forskningen, om också med, det skall villigt erkännas, en god portion tur, ha kunnat upptäcka ett annat haarikkakärl i Nordiska museet, och det redan 1919, då en bild av det publicerades. I Nils Keylands "Svensk allmogekost" del 2 avbildas på s 30, fig 45, en typisk haarikka. Olyckligtvis uppger Keyland, att det är en smörbytta, och samma uppfattning hade museets registrator, när föremålet infördes i huvudliggaren under nummer 87.663. Kärlet kom in under Keylands första stora insamlingsperiod i finnmarkerna 1898–99, då han dels köpte, dels fick ca 1200 föremål. Trots stor noggrannhet har Keyland inte hunnit ägna varje föremål den omsorg ifråga om proveniensuppgifterna, som utmärker Bromanders förvärv. Medan säljarnas namn nästan alltid uppges, saknas ofta givarnas. Om "smörbyttan" får

vi bara veta, att den skänkts av en gammal gumma i Prestfalla, Mangskogs socken. Diametern upptill är 20 cm, nedtill 16 cm, och hela höjden 23 cm. Keyland trodde tydligen, att det verkligen var en smörbytta. En som tvivlade på den användningen var Gösta Berg, när han många år efter förvärvet skrev katalogkort för 87.663. Beskrivningen skrevs med bläck, sakordet löst med blyerts. Givetvis kan föremålet någon tid ha tjänat som smörförvaringskärl. Att det är ett dryckeskärl av haarikka-typ står dock utom allt tvivel.

Blandstopet från Prestfalla är av en senare, mera utvecklad typ än det från Hjärp-liden. Stavarna är av en, botten av ek. Kärlet vidgas uppåt och brädden är svagt konkav mellan handtagen, som har hålkål och rektangulär platta med snibbartad avslutning. Banden är tre, ett ovanligt drag, hopfogade med osynliga hak. För att banden inte skall glida ned, har stavarna skavts svagt konvexa mellan banden, som alltså vilar på en valk, upptill formad till en rätvinklig avsats. Reparationer har senare i viss mån rubbat banden. Rännor för band på laggkärl förekommer på de låga,

vida dryckesskålar, som är så vanliga bland fynden från våra medeltidsstäder. I undersidan av botten på blandstopet är ett kors inskuret, något som tydligen starkt Keyland i tron att det var en smörbytta. Ett antal ristade, korsade streck på ena handtaget verkar mer skadegörelse än skydd mot trolldom, men säker kan man aldrig vara.

Detta blandstop är ett ovanligt elegant exempel på laggningskonst. Tyvärr är i synnerhet botten skadad av trämask, så redan vid förvärvet. Beträffande formen hör både den konkava brädden och de tre banden hemma i Tavastland och Savolax, alltså just de landskap, varifrån finnar flyttade till Värmland. Vuoristo anser, att denna typ överhuvudtaget kan dateras till 1600-talet och 1700-talets början.

Om Prestfallakärlet företräder elegansen, är det tredje kärlet av haarikkatyp i museet en representant för kraften. Det är med någon tvekan jag tar med det som haarikka, men funktionsbeskrivningen är otvetydig och formen trots allt närmast haarikkakärlets. Det tredje kärlet kommer från byn Valvträsk i Råneå socken i Norrbotten. I huvudliggaren har det nummer

*"Trästäva" från Råneå socken,
Norrbotten. NM inv nr 171 645.*

171.645 och namnet *trästäva*. Museet har köpt det 1928 genom järnvägstjänstemannen W. Ekengren i Luleå, som var en flitig uppköpare i våra nordliga landsändar, och han beskriver kärlet som "Trästäva som använts som drickeskanna".

Kärlet är inte laggat, utan väggen utgörs av en urholkad björkstam, vari botten är infälld. I ett med väggen går de båda rakt uppstående handtagen, som har bred bas, halkäl och tillplattat halvrund grepplatta. Handtaget liknar åtskilliga byttors, men det är tydligt, att här aldrig funnits något lock. Två band har funnits, blott det ena återstår, hophakat på vanligt sätt. I bottenens undersida är inskuret , och

tydligt vid en senare tidpunkt . Väggen har spruckit på ett ställe, och en liten bit har fallit bort. Diametern är ca 24 cm, höjden med handtag 15,5 cm och upp till brädden 9,2 cm. Rymden är drygt 2 liter, ett mått som någorlunda överensstämmer med blandstopens. Dimensionerna är kraftiga, kärlväggen är ca 1,4 cm tjock. Spår av färg eller gul färg finns på bottenens undersida.

Råneå hör till Norrbottens svenskspråkiga områden, men Valvträsk ligger i socknens norra del, efter norrbottensmått ej särskilt långt från det finskspråkiga Gällivare. Med hänsyn till haarikkakärlens förekomst i östra Tornedalen borde de finnas även på den svenska sidan av gränsen, och så förhåller det sig också, även om jag till dags dato bara har ett belägg. 1933 fotograferade John Granlund en haarikka i mjölk-kammaren på en gård i Koivukylä by i Hietaniemi socken. Den är av en typ, som tycks ha varit vanlig i norra Finland, ett cylindriskt laggkäril med två band och handtag med hals och lågt åttakantigt grepplatta samt konkav brädd. Då element från den finska kulturen i flera fall spritt sig utanför det finska språkområdet i Norrbotten, är det inte förvånande, att haarikkan kan finnas på den svenska sidan av barriären.

Trästävän från Valvträsk är dock ett käril av ganska egenartad karaktär. Hel-

Interiör av mjölkammare hos Peter Hietaniemi, Koivukylä by, Hietaniemi socken, Norrbotten, 1933.

väggskärl är hos Vuoristo en liten grupp, bara 6 % av hela antalet, och även lövträ är ovanligt, 9 %. Handtagsformen tycks knappast förekomma på finska haarikkakärl. Det mest påfallande är emellertid dimensionerna. Ett så grunt kärl verkar inte praktiskt som dryckeskärl, men både i norra Sverige och norra Finland drack man gärna blanda med hjälp av en skopa, som stod i kärlet eller hängde på handtaget på respektive blandstop eller blandbytta. Av spåren att döma har trästävän innehållit filmjolk eller blanda.

I samband med haarikkakärlen kan det vara skäl att nämna ett annat laggkärl med två uppstående handtag, vilket också förekommer i Norrland, men som inte är något dryckeskärl. Det är kesbyttan eller *kesebyttan*, som jag endast har säkert be-lagd från Västerbottens län. Kese betyder i Dalarna och Norrland ostlöpe i form av djurmage, vanligen kalvmage. Den torkades och förvarades så, tills ystning skulle förberedas. Där man hade kesebytta, blötte man först kesen i ljumt vatten och sedan slogs ljum mjölk i kesebyttan och kesen fick

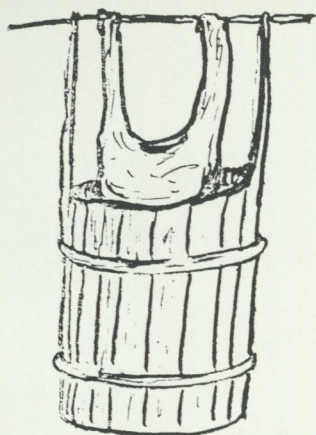

Fig. 9.
En "tjesbytta" med
"tjesen".

*Kesebytta efter teckning av Nils Eriksson,
Vilhelmina socken, Lappland. EU 2497.*

ligga där, tills det bildades ost i lagen. Oststyckena togs bort och lagen användes som ostlöpe. För säkerhets skull rörde man om ett par varv med kesen också i grytan. När själva ystningen var över, tog man av vasslan, "ostblanna", och slog i kesebyttan samt hängde upp kesen på handtagen. Sedan ställdes kesebyttan undan tills man skulle ysta nästa gång. (EU 2497 år 1930, Bäsksjö i Vilhelmina socken i Lappland.)

En kesbytta är avbildad i tidskriften Västerbotten 1971:4 s 263. Nordiska museet har också en gång förvärvat ett dylikt kärl, dock utan att veta vad det använts till. Det registrerades 1937 under nummer 207.964 med benämningen *stäva*. Då hade det enligt Sune Ambrosianis uppgift sedan flera år stått i Ernst Kleins rum. Ambrosiani skriver, att stävan troligen är kommen från Norrbotten. Det är i och för sig möjligt, men benämningen *kes* är betydligt ovanligare i Norrbottens län än i Västerbottens att döma av Gustav Ränks karta i "Från mjölk

till ost" 1966, fig 27. Ränk behandlar kesbegreppet rätt utförligt (han stavar det *käs*), men tar inte upp kesebyttan.

Museets kesebytta beskrives som ett cylindriskt laggkärl med två höga handtag försedda med urtag upptill, och två band. Det är blåmålat på utsidan med mörkare band. På bottenens undersida är inbränt "IAPS". Hela höjden är 30,3 cm, botten-diametern 18,2 cm. Det är betydligt prydligare utfört än den bytta, jag sett utställd på museet i Umeå. Att Nordiska museets kesebytta blivit stående i Kleins rum tyder på att han inte lyckats bestämma användningen, eventuellt inte proveniensen. Den förefaller att ha ingått i något av våra större förvärv från museimännens resor i Norrbotten och Västerbotten på 1920–30-talen.

Jag har velat ta upp detta kärl i samband med blandstoppen, därför att utseendet är så likartat, att man i första ögonblicket kunde tro sig stå inför någon avläggare av haarikatraditionen. Men så förhåller det sig troligen ej, och inte heller tror jag, att formen är lånad från smör- eller filbyttan utan snarare att det är mjölkstävans långa handtag, som givit inspirationen till detta praktiska kärl med två ståndare för kesens bekvämligare upphängning. Men detta är spekulationer – hellre än att leta efter ursprunget borde man undersöka spridningen.

Vuoristo skriver: "Es ist möglich, dass die im 17.Jh. nach dem schwedischen Värmland umgesiedelten Finnen auch das *haarikka*-Gefäss mitnahmen, obwohl sich kein einziger gegenständlicher Beweis dafür erhalten hat." Som jag tidigare påpekat, kan man inte klandra Vuoristo för att han inte hittat några exemplar i Nordiska museet, trots att de finns där. De ovanliga föremålen blir osynliga i mängden av de vanliga. Museets eget folk har inte vetat, att dryckeskärnen med de långa handtagen, ehuru sällsynta i Sverige, utgör ett karaktéristiskt inslag i den gamla finska allmogekulturen, och att deras förekomst i vårt land ger ytterligare belägg för värmlandsfinnarnas trohet mot sina gamla traditioner. Det är också intressant att se, att de två bland-

Kesebytta. NM inv nr 207 964.

stoppen från Värmland representerar skilda typer, en ganska primitiv och ålderdomlig, en av modernare kynne, kännetecknad av en rätt specialiserad teknik. Möjligen hänger detta samman med att invandringen försiggick i flera etapper.

Medan Koivukylähaarikka uppvisar de karakteristiska drag, som man kan vänta sig i denna nordliga del av Skandinavien, bjuder trästävan från Valvträsk i flera avseenden på problem, men de kanske kan lösas, då vi får in fler belägg på haarikkakärl i Norrbotten. När väl forskningen fått uppmärksamheten riktad på en viss företeelse, så som skett genom Vuoristos arbete om haarikkakärlen, brukar också kunskapen om fenomenet på ett nästan automatiskt sätt öka.

Källor och litteratur

Otryckta

Nordiska museets arkiv

Huvudliggare med bilagor

Kulturhistoriska undersökningen, Svar på frågelista NM 16 Ystning

Keylands handlingar

Tryckta

Agrell, A, Norrlandshumör. 1910.

Keyland, N, Svensk allmogekost. 1919.

Ränk, G, Från mjölk till ost. 1966.

Västerbotten 1971:4.

Vuoristo, O, Suomalaiset haarikka-astiat. 1978.

Summary

The *blanda* stoups – *haarikka* vessels in Nordiska museet

The author deals with four wooden objects, three drinking-vessels and a vessel used for cheesemaking. All represent very unusual types in Swedish museums. Common to all of them is the virtually cylindrical container and the two up-turned, fairly long handles. Three of the vessels are coopered, the fourth—which is lower than the others—has a hollowed out birch-trunk wall. The drinking-vessels hold about 2 litres and have been used for a mixture of acidified milk and water called *blanda*, which was a common drink in olden times in western and northern Sweden and is known also from Finland, Norway and Iceland. The two vessels called *blanda* stoups, which come from the province of Värmland, are completely similar to the Finnish *haarikka* and they also belonged to descendants of the Finns who moved to Värmland in the 17th and 18th centuries. The third drinking-vessel, the low one, comes from the parish of Råneå in Norrbotten, not far from the Finnish-speaking area in that

part of Sweden. It, too, is probably related to the Finnish *haarikka*.

The fourth vessel differs from the others in having notches at the tops of the handles. In them was hung a dried animal's stomach which, in cheesemaking, was soaked and served as rennet. It is called *kesebytta*. Apart from the notches in the handles its shape is very similar to that of the *blanda* stoups but the *kesebytta* probably has a different history of origin. The author knows of this type of vessel only from Västerbotten and possibly from Norrbotten.

It has not earlier been known that there are *haarikka* vessels also in Sweden. Osmo Vuoristo, a Finnish researcher, presumed in 1978 that the Värmland Finns may have brought the vessel with them to their new home, and this was in fact the case. The author concludes her presentation by urging museologists to keep their eyes open also for unusual objects which can give indications of old cultural connections.